International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(3): 78-80
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 07-01-2020
Accepted: 09-02-2020

कृष्णप्रसादः. के. एन्
शोधछात्रः, संस्कृत-विभागः, बेङ्गळूरु-विश्वविद्यालयः, बेङ्गळूरु., कर्नाटक, भारत

Corresponding Author:
कृष्णप्रसादः. के. एन्
शोधछात्रः, संस्कृत-विभागः, बेङ्गळूरु-विश्वविद्यालयः, बेङ्गळूरु., कर्नाटक, भारत

अनुभवामृत-ग्रन्थे नीतिश्लोकाः

कृष्णप्रसादः. के. एन्

प्रस्तावना

संस्कृतवाङ्मयं तु अपारम् । वेदादारभ्य अस्य वाङ्मयस्य विस्तरणकार्यम् अहर्निशं प्राचलत्, प्रचलति, प्रचलिष्यति च । अत्र रामायणादि-काव्यानि, पुराणानि, नीतिश्लोकसंग्रहाः, लघु-कवन-सङ्कलनानि, मनुस्मृत्यादि-स्मृतिग्रन्थाः, आस्तिकनास्तिक-दर्शनानि इत्यादीनि च दृश्यन्ते । भारतीयतत्त्वज्ञाने आस्तिक-नास्तिकदर्शनभेदं दृश्यते । चार्वाक-जैन-बौद्धाः नास्तिकदर्शनानि । न्यायवैशेषिके सांख्ययोगौ पूर्वोत्तरमीमासेति षडास्तिकदर्शनानि । तत्र उत्तरमीमांसेति आध्यात्मविद्येति वेदान्तः प्रसिद्धः वर्तते । वेदाःसकलतन्त्राणां, सकलविद्यानां, सकलज्ञानानामाधाराः सन्ति । अनेकदर्शनानां च प्रमाणभूताः वेदाः चत्वारः सन्ति, यथा ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः अथर्वणवेदः च । प्रत्येकस्मिन् वेदे चत्वारः विभागाः सन्ति, यथा संहिता,ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषदिति । तत्र वेदानाम् अन्तभागत्वात्, सारभूतभागत्वात्, निर्णायकभागत्वात् च उपनिषदां वेदान्तः इति नामान्तरं श्रूयते । अत्र ईश-केन-कठ-इत्यादयः उपनिषदः प्रसिद्धाः सन्ति । एषां उपनिषदां मतं, सारं, तत्त्वं च स्वग्रन्थैः स्पष्टीकुर्वन् श्रीमदादिशङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्ताचार्यः प्रसिद्धः । सः उपनिषदां, ब्रह्मसूत्रस्य,भगवद्गीतायाः च इति प्रस्थानत्रयाणां भाष्यं विलिख्य, मुमुक्षूणां सिद्ध्यै प्रेरकः अभवत् । एतैः सह विवेकचूडामणिः इत्यादीन् अनेकप्रकरणग्रन्थान् अपि रचितवान् श्रीशङ्करः ।

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकारान्तरे कृतम् ।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदो विपश्चिदः ॥ इति प्रकरणग्रन्थस्य लक्षणम् ।

शास्त्रस्य कश्चनाशंकथनेन मुख्यग्रन्थातिरिक्तः प्रकरणं कथ्यते । शङ्कराचार्यानन्तरमपि अनेकाद्वैतवेदान्तशास्त्रज्ञाः अपि नैकप्रकरणग्रन्थान् रचितवन्तं । यथा सदानन्दस्य 'वेदान्तसारः', माधवाचार्यस्य 'पञ्चदशी', धर्मराजाध्वरीन्द्रस्य 'वेदान्तपरिभाषा' इत्यादयः अनेके प्रकरणग्रन्थाः वेदान्तसागरे रत्नमणयः इव भान्ति । 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति घोषवाक्याधारिते अद्वैतवेदान्तदर्शने अष्टदशशतमानेऽपि [18th century] अनेकप्रकरणग्रन्थाः रचिताः सन्ति । एतेषु प्रकरणग्रन्थेषु श्रीमद्परमहंसेन बालकृष्णब्रह्मानन्दराजयोगिना विरचितं अद्वैतवेदान्तप्रकरणग्रन्थम् 'अनुभवामृतम्' अपि अन्यतमम् । अस्य अप्रकटितकृतेः द्वे तालिके लब्धे स्तः । प्रथमा तालिका तेलुगुलिप्यां लिखिता, तमिलुनाडुराज्यस्य चन्नईनगरस्य अडियार् ग्रन्थालये लब्धा । द्वितीया च नन्दिनागरीलिप्यां लिखिता कर्नाटकराज्यस्य मैसूरुनगरस्य प्राच्यविद्यासंशोधनालये च लब्धा । द्वयोः तालिक्योः प्रतिचित्रम् [photo] स्वीकृत्य तद्द्वारा मम विद्यावारिधिकार्यं [Ph.D] कुर्वन्नस्मि । अस्मिन् ग्रन्थे वेदान्तदर्शनसिद्धान्तानां विचारेण सह अनेके नीतिश्लोकाः अपि सन्ति ।

चराचराः इति विभक्ते जीवगणे अचरजीवाः वृक्षाः उद्भिजाः भवन्ति । चराः तु प्राणिनः पक्षिणः कीटाः सन्ति । ते जरायुजाः, स्वेदजाः, अण्डजाः च । एतेषु प्राणिषु मानवः बुद्धिमान् जीवी इति ज्ञातोऽयं विषयः । तस्य विवेचनाशक्तिः इतरप्राणिभ्यः मनुष्यमुत्तमं कृता । किं, कदा,कथं वा कर्तव्यमिति विवेचनं, अनुशासनं, क्रमपालनं, सामाजिकजीवनम् इत्यादयः गुणाः मनुष्यस्य एव सन्ति । कर्तव्याकर्तव्येति विचारिते सति नीतिकथाः, नीतिश्लोकाः च दरीदृश्यन्ते । मानवः इतरेभ्यः कष्टं न यच्छेत्, आनन्दमेव यच्छेत्, स्वयं च सुखी भवेदिति नीतिश्लोकानामाशयः । एवं नीति-बोधकाः अनेके श्लोकाः अनुभवामृत-ग्रन्थेऽपि सन्ति । तेषां विवरणं संक्षिप्ततया अत्र प्रदत्तम् ।

ज्ञानार्जनम्

निस्त्वग्रम्बाफलं यद्वाऽनिस्त्वगिक्षुर्यथा तथा ।
अनुष्णक्षीरवत्सर्वैः सेव्यं ह्यनुभवामृतम् ॥

यदा वयं एकं ग्रन्थं पठामः तस्य क्रमः एवं –प्रथमं रम्बाफलं [कदलीफलं] यथा बहिस्था त्वक् विहाय सेव्यते तथा ग्रन्थे अनपेक्ष्यं विहाय अपेक्ष्यं एव स्वीकर्याय् । द्वितीयं यथा इक्षुदण्डं त्वक्सहितं चर्वितं कृत्वा तद्रसं च सेव्यते तथा अपेक्ष्यानुपेक्षे सम्यक्चर्वणं कृत्वा, मन्थनं कृत्वा जानीयात् । तृतीयं यथा क्षीरं उष्णं कृत्वा तदनन्तरं शीतलं कृत्वा [pasteurize] पिबेत् तथा कालक्रमेण च जानीयात् । एवं अनुभवामृतमित्यादिग्रन्थाः क्रमत्रयेण ज्ञातव्याः ।

स शास्त्रसारं जानति ज्ञातारं पृच्छति स्वयम् ।
करोति सङ्गं साधूनां तद्वदाचरति व्रतम् ॥

यः शास्त्रसारं, शास्त्ररहस्यं, शास्त्रतत्त्वं वा जानाति, तथापि स्वयं अन्यान् ज्ञातॄन् पृच्छति । ज्ञानदाहः एवं भवेत् । "अहं सर्वं जानामि" इति गर्वः मास्तु । तथा मैत्रिकरणसमयेऽपि साधुभिः साकं एव स्नेहं कुर्यात् । साधूनां व्रतं, व्यवहारः वा कथं तथैव व्यवहरेत् स उत्तमजनः ।

स सद्गुरूणां कारुण्य- पात्रं भवति भक्तिमान्।
भवबीजानि भर्जित्वा स याति परमं पदम् ॥

यः अध्येता सद्गुरूणां प्रीतिपात्रः भूत्वा, गुरुकारुण्यं च लब्ध्वापि गुरुभक्तियुतः भवति सः तस्य वासनारूप-भव-कर्माणि इति बाजानि भर्जयित्वा, नाशयित्वा परमं गतिं मोक्षं याति । अत्र गुरुसेवया ज्ञानार्जनं कुर्यादिति विवक्षितम् ।

परद्रव्य-निस्पृहता

परद्रव्यं न स्पृशति क्वचिदश्नादिहीनवान् ।
स्वनिन्दया स्वयं नान्यं निन्दति क्वचिदप्ययम् ॥

कदाचिद् जीवने दारिद्रेण आहार-गृह-वसनादिन्यूनातिन्यूनसौकर्याः न लभ्यन्ते चेदपि यः परद्रव्यं, परधनं वा न स्पृशति, इच्छति, वाञ्चति स एव अधिकारी अस्य ग्रन्थस्य ।अत्र परद्रव्य-निस्पृहतागुणं वर्णितम् । इतरे जनाः तं निन्दन्त्यपि सः शास्त्राधिकारी तान् न निन्दति इति निन्दासहिष्णतागुणमपि अत्र द्रष्टुं शक्यते ।

समचित्तत्वम्

न खिद्यते महादुःखे भूपो भूत्वा न हृष्यति ।
धैर्यशाली दरिद्रोऽपि नोन्मत्तो धनवानपि ॥

यः महादुःखेऽपि विचलितमनः न भवति । भूपः राजा सुखसौकर्यादिवान् भूत्वा अपि न अत्यन्तसुखी भवति । दारिद्रेऽपि कष्टेऽपि आहारादिविहीनेऽपि धैर्यवान् स्थिरचित्तवान् भवति । धन-कनक-वस्त्र-वाहनादि-संपद्प्राप्तौ अपि उन्मत्तः, धनेन मूढः वा न भवति । एवं 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' इति गीतावाक्यानुसारं सः समवित्तवान् भवति । सः अधिकारी भवति ।

निन्दया हृदि न क्षुब्धो वन्दनैः नातिहर्षिणः।
यस्सत्त्वेऽधिकारी स्यात्सुखदुःखसमानधीः ॥

यः निन्दनया हृदये मनसि वा क्षुब्धः (विचलितः) न भवति । वन्दनैः (गौरवप्रदानेन) वा अतिहर्षी (सन्तुष्टः) न भवति । अयं सुखदुःखे समाने पश्यति । सः सुखदुःखयोः समानमनस्कः । सः सत्त्वे सच्छास्त्रवेदान्ते अधिकारी भवति ।

सुखदुःखात्मकं सर्वमीश्वराज्ञेति धैर्यवान् ।
न दुःखितो न हृषितो विरक्तस्साधिकारवान् ॥

अस्मिन् संसारे सुखप्रदं, दुःखप्रदं वा किमपि वा कार्यं भविष्यति तत्सर्वं देवस्य (ईश्वरस्य) एव आज्ञया अनुज्ञया वा भविष्यति इति यः धैर्यवान् (स्थिरमनस्कः) भवति । तेन कार्येण सः अत्यन्त-दुःखयुतः अथवा सुखयुतः वा न भवति । सः एव विरक्तः रागरहितः भवति । सः एव अधिकारी अस्य शास्त्रस्य । अत्रापि समचित्तत्वमिति विशेषगुणं वर्णितम् ।

माता पितापि बन्धुश्च सती च सुत एव च ।
निन्दन्तु तेऽपि वन्दन्तु मुमुक्षुस्समचित्तवान् ॥

तदा माता पिता सती बान्धवाः इतरजनाः च योगिनं निन्दन्तु (तर्जयन्तु) अथवा स्तुवन्तु (स्तुतिं कुर्वन्तु) । योगी निन्दास्तुती सममेव स्वीकरोति । निन्दया खिन्नः, स्तुत्या उन्मत्तः च न भवति । अतः सः समचित्तवान् ।

पर-हनन-निन्दा

सर्पग्रस्तोऽपि मण्डूको मक्षिकां छेत्तुमिच्छति ।
तथैव मृत्युना ग्रस्तो नरोऽन्यं हन्तुमिच्छति ॥

एकदा एकः मण्डूकः एकां मक्षिकां छेत्तुं, भक्षितुं वा इच्छति । परं तदेव मण्डूकं एकः सर्पः भक्षितुं गृहीतवान् । यथा सर्पेण म्रियमाणः मण्डूकः कीटं भक्षितुमिच्छति तथा स्वयं मृत्युपाशे बद्धः नरः अन्यं नरं हन्तुमिच्छतीति विपर्यासः । स्वयं मृत्युपाशविमोचनं कथमिति न जानन् सः अन्यस्य हरणं कथं वा करिष्यति ? एवं परेषां मारणकार्यस्य (हननस्य) निन्दा अत्र कृता ।

स्व-पर-हितचिन्तनम्

स वै मुमुक्षुस्स सुखेच्छुः योगी स साधकश्चैवमिह प्रवर्तते ।
करोति पुण्यं न करोति पापं दुःखं न कस्मै कुरुते कदापि ॥

यः पुण्यमेव,शुभकार्याणि एव करोति, न कदापि अशुभं, पापं वा करोति, कस्यापि दुःखं न ददाति । एवं सः मुमुक्षुः मोक्षेच्छुः, सः योगी योगाभ्यासनिरतः, स साधकः इह वेदान्तशास्त्रे प्रवर्तते । अत्र स्वस्य अन्यस्य च कृते सदा पुण्यप्रदः सः योगीति अत्र स्वपरहितचिन्तनमुक्तम् ।

अन्यैरपकृतोऽप्येष मन्यते प्राक्कृतंफलम् ।
नान्येभ्यः कुरुते क्वापि कदाप्यपकृतं नरः॥

तदा सत्पुरुषः अन्यैः परजनैः अपकृतः भूत्वा, अपकारं वञ्चनं वा प्राप्यापि तेषां कृते अपकारं न कदापि करोति । सत्पुरुषः एतद् स्वप्राक्कृतं प्रारब्धं कर्मफलमिति चिन्तयति अन्येषामपकारमिति न चिन्तयति क्षम्यते च । अत्र अपकारभावनायाः राहित्यं दृष्टम् ।

भ्रान्तिः

नावि स्थितश्च नद्यां नौश्चलतीत्थं न जानाति मूढः ।
तत्तीरस्थवृक्षा अभियान्त्येवं मन्यते भ्रान्त्या ॥

नद्यां नौकायां यः स्थितः सः एवं वदति “ नौका, अहं च न चलावः । तीरस्थाः वृक्षाः आगच्छन्ति गच्छन्ति, चलन्ति” इति । सः मूढः अज्ञानेन अथवा भ्रान्त्या एवं वदति । एवं भ्रान्तिः न स्यात् । अत्र भ्रान्तेः निदर्शनं दत्तम् ।

मनोनिग्रहम्

माता पाययति क्षीरं बालो रौतीतिविन्मनः ।
स्वहितं नैव जानाति विश्वासेन वशं नयेत् ॥

यथा माता रोधनं कुर्वन्तं, स्वहितं अजानन्तं, पुत्रं विश्वासेन वशं नीत्वा, क्षीरं पाययति । एवं वयं स्वहितं अजानत् मनः विश्वासेन वशं नीत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रयतामहै । अत्र मनः बालेन सः तुल्यं, आत्मा च मात्रा तुल्यः । अत्र मनोनिग्रहं कथं करणीयमिति निदर्शनात्मकमुक्तम् ।

नीचानां निन्दा

राक्षसः स्वगृहस्थानां अन्येषां कर्कशकविः ।
सर्वान्धिक्कुरुते मत्तो युवा शुनकसन्निभः ॥

यः स्वयुवावस्थासामर्थ्यात् यः शुनकः इव उन्मत्तः भवति यः सर्वान् सर्वोक्तवचनानि च धिक्कुरुते, न श्रुणोति, पालयति वा सः स्वग्रहे स्थितानां मातापितॄणां राक्षसः इव क्रूरगुणयुतः तथान्येभ्यः स्वग्रामस्थितेतरजनेभ्यः कर्कशकविरिव पीडाप्रदः भवति।अत्र नीचस्य निन्दा कृता ।

सत्पुरुषलक्षणम्

आध्यात्मवासना यस्य तच्छास्त्रस्यैव चिन्तनम्।
विवेकी विरतस्साधुःसद्गुणी गुरुसेवकः॥

यस्य आध्यत्माचिन्तनया आध्यात्मवासना एव भवति, यस्य शास्त्रसैव चिन्तनं भवति सः विवेकवान् बुद्धिमान्, सर्ववैशयिकसुखात् विरतः विरक्तः, सद्गुणयुतः, यः गुरुं सेवते सः एव साधुः भवति । एवं साधोः लक्षणमत्र स्पष्टमभिहितम् ।

दुर्मानमत्सरावेशैः विहीना मौनतत्पराः।
नियमादियुताः दान्ताः दम्बदर्पविवर्जिताः॥

ये दुर्मानः (गर्वः), मत्सरः (अन्यशुभद्वेषबुद्धिः), आवेशः (कोपः), दम्बः (अत्याहःमानम्), दर्पः (मदः) इत्यादि दुर्गुणैः विहीनाः, शान्तिमन्तः, यमनियमादियोगानुष्ठानुरताः, अनुशासनयुताः, शमदमादिषड्गुणयुताः ये सत्पुरुषाः ते शास्त्रेऽधिकारिणः । अत्र सुगुणदुर्गुणानां विवरणं कृतम् ।

यः पुमान्मनसा वाचा वपुषाण्वपि दुष्कृतम्।
न स्मरत्यपि नो वक्ति न करोति स योग्यकः ॥

यः नरः मनसा वाचा काया इति त्रिकरणशुद्धः अस्ति सः मनसा अणुप्रमाणमपि दुष्कृतं पापं न स्मरति चिन्तयति, सः वाचा न वक्ति, वपुषा न करोति । स एव योग्यः, शास्त्राधिकारी, उत्तमजनोऽपि भवति ।

स्वेनैव साम्यं मनुतेऽन्यजन्तुं नाशो न देहोऽस्ति निजं ममत्वम् ।
देहादिकं सर्वमुदासकार्यं वदेत्प्रियं स्यात्स सुखेच्छुरेष ॥

यः अन्यं जन्तुं (प्राणीं) स्वेन समं मनुते (चिन्तयति) । देहस्य नाशं भवति अतः ममत्वं न स्यात् । देहगृहधनकनकादिकं सर्वं वैषयिकं सुखं उदासकार्यं (उदासीनभावनया त्यक्तव्यम्) । सर्वदा प्रियवाक्यानि एव वक्तव्यानि । यः स्वस्य अन्येषां च सुखं इच्छति सः सुखेच्छुः भवति । एवं सत्पुरुषस्य लक्षणमुक्तम् ।

एवं बालकृष्णब्रह्मानन्दराजयोगी विरचिते अनुभवामृताख्ये ग्रन्थे ज्ञानार्जनं, सत्पुरुषलक्षणं, मनोनिग्रहं, समचित्तत्वमित्यादि उत्तमगुणानां वर्णनं श्लोकैः लिखितम् । नीचानां, परहननकर्तॄणां, भ्रान्तियुक्तानां च विवरणेन, दुर्जनानां दुर्गुणानां च निन्दापि कृता । ग्रन्थेऽस्मिन् इतोऽपि अनेके नीतिश्लोकाः निबद्धाः सन्ति । एतान् नीतिश्लोकान् ज्ञात्वा, अस्माकं जीवने च उपयुज्य, अनुभवानां द्वारा अमृतत्वं वयं प्राप्नुमः इति ’अनुभवामृत’ग्रन्थस्य आशयः।

संदर्भ:

1. तालपत्र संख्या 70264
2. तालपत्र संख्या 4619
3. अनुभवामृतम् अध्याय-नान्दी श्लोक सं ५
4. अनुभवामृतम् अध्याय-१ श्लोक सं ३५
5. अनुभवामृतम् अध्याय-१ श्लोक सं ४०
6. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं ४२
7. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं ४४
8. भगवद्गीता अध्याय २ श्लोक सं ३८
9. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं ३१
10. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं ३२
11. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं ३०
12. अनुभवामृतम् अध्याय २ श्लोक सं ४०
13. अनुभवामृतम् अध्याय ६ श्लोक सं १५
14. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं २८
15. अनुभवामृतम् अध्याय १२ श्लोक सं ३०
16. अनुभवामृतम् अध्याय नान्दी श्लोक सं ८
17. अनुभवामृतम् अध्याय २ श्लोक सं ८५
18. अनुभवामृतम् अध्याय २ श्लोक सं ४६
19. अनुभवामृतम् अध्याय २ श्लोक सं १८
20. अनुभवामृतम् अध्याय १ श्लोक सं २७
21. अनुभवामृतम् अध्याय ६ श्लोक सं १८